

УДК 930+94(477)"10"

О. Л. БОДНЯ*

ВІДОБРАЖЕННЯ ДОБИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Стаття присвячена відображенню подій другої чверті XI ст. в давньоруських літописах. Дається коментар і аналізується хронологія статей “Повісті временних літ” (Povest) зазначеного періоду, аналізуються повідомлення інших літописів, що не увійшли до “Повість временних лет”. Зроблено аналіз хронології деяких інших, пов’язаних з вказаною темою літописних повідомлень.

Ключові слова: літопис; Київська Русь; “Повість временних лет”; Ярослав Мудрий.

Доба князювання Ярослава Мудрого була часом найбільшого розвитку Київської Русі, з якої, на жаль, збереглося до нашого часу досить небагато писемних пам’яток, і судити про неї ми можемо лише з пізніших літописів.

Початкові етапи історії Київської Русі були відображені у “Повесті временних лет” (ПВЛ), яку дослідники відокремили у знайдених давніх літописах. Ми у цьому дослідженні під ПВЛ розуміємо загальний протограф Лаврентієвського (Лавр), Іпатієвського (Іпат), Радзивілівського (Радз) літописів. Досліджуваний період, обмежимо часом від закінчення феодальної війни між синами Володимира Святославича до смерті Ярослава Мудрого.

Більшість виявлених давньоруських літописів є компіляцією ПВЛ з якимись втраченими літописами. Це Новгородський I молодшого ізводу (НІМ), Новгородський III (НІІІ), Новгородський IV за списками Строевському та Никольському (НІVСтр, НІVНик), Новгородський V (НІV), Софійський I (СофІ), Воскресенський (Воскр), Никонівський (Никон), Тверський (Твер), Авраамки (Авр), Єрмолинський (Єрм), Вологодсько-Пермський (ВолПерм), Никанорівський (Никанор), Холмогорський (Холм), Устюжський (Уст), Густинський (Густ), Новгородський за списком Дубровського (НДубр), Новгородський Карамзинський (НК, збірки I) і (II) літописи, Московський звід кінця XV ст.

* Бодня Олексій Леонідович – кандидат технічних наук.

(Свод1492), зводи 1497 та 1518 рр. (Свод1497, Свод1518), скорочені зводи кінця XV ст. (Свод1493, Свод1495), Рогожський (РЛ), Володимирський (ВЛ), Пискаревський (Пискарь), Архангелогородський (Арх) літописці. Спільний характер компіляції для періоду, що розглядається, бачимо: для СофІ та Твер; Єрм, Свод1497 та Свод1518; Свод1492 та Пискарь; Свод1493 та Свод1495. Найбільша кількість відомостей, відсутніх в ПВЛ, увішли до НДубр та НУ. Джерелами, незалежними від ПВЛ, можна вважати Новгородський I старшого ізводу (НІС) і Новгородський II (НІІ) літописи.

Колись академік Шахматов висунув гіпотезу, що в НІ (включаючи НІМ) відображений більш давній літописний звіт, який був основним джерелом ПВЛ. Однак для НІМ бачимо явний вплив ПВЛ у річній статті 6562. А оскільки НІМ, як показано для статті 6557, містить незаперечні сліди більш пізньої редакції у відношенні до ПВЛ, саме питання про те, що НІМ може бути одним із джерел ПВЛ, без сумніву, некоректне.

Інша гіпотеза, що йде від Шахматова і стала традиційною для історичних робіт, стверджує, що ПВЛ мала три послідовні редакції (1113, 1116, 1118 рр.). Твердження про існування редакції 1113 р. базується на відхиленні текстів Лавр та Іпат, починаючи з 1110 р. і закінченням так званої початкової розмітки князювань у статті 6360 ПВЛ повідомленням про смерть київського князя Святополка Ізяславича (1113 р.). Однак розходження текстів Лавр та Іпат можна пояснити втратою частини тексту в одному з списків ПВЛ, із заміною його з інших джерел, а закінчення початкової розмітки смертю Святополка Ізяславича тим, що після цього не відбувалося з точки зору літописця більш знакових подій та намаганням подати свою літописну працю, як таку, що висвітлює період від Михайла (візантійського імператора Михайла III) до Михайла (крестильне ім'я Святополка Ізяславича).

Крім того, слід зауважити, що створення нового списку літопису вимагає певних затрат часу. Просте переписування Лавр у монаха Лаврентія (з двома помічниками) зайняло два місяці (але обсягу більшого за ПВЛ). Редагування тексту займатиме більше часу, а складання нового літопису – ще більше. Хоч в історіографії фактично склалася думка, що літописання являло собою лише редагування (з доповненням) попередніх літописів.

Твердження про існування редакції ПВЛ 1118 р. базується на узагальненні відомостей статті 6604 ПВЛ “слыша преж сих 4 лет, яже сказа ми Гюрята Рогович, новгородец” та статті 6622 Іпат (відповідає 1114 р.) “пришедшу ми в Ладогу, поведаша ми ладожане”. Однак на це неодноразово зауважували, що невідомо, від чого треба рахувати ці чотири роки, та й визначити, коли літописець їздив до Ладоги.

Виходячи з загальної єдності тексту Лавр, Радз та Іпат до 1110 р., початкової розмітки князювань у статті 6360 та запису ігумена Силь-

вестра у Лавр, про те, що він у 6624 р. “написах книги си летописець”, вважаємо, що ПВЛ мала одну редакцію, складену в 1114–1116 рр. Після чого з ПВЛ було знято значну як на той час кількість копій, використаних при створенні наступних літописів. У нас немає достатньої інформації, щоб визначитись, чи був Сільвестр автором ПВЛ або тільки склав таку копію.

Початкова розмітка князювань у статті 6360 ПВЛ має неоднорідну структуру, яка свідчить, що розмітка послідовно доповнювалася декількома літописцями, котрі працювали за різними методиками. Перша група розрахунків: “от перваго лета Михайлова до перваго лета Олгова”, “от перваго лета Олгова до перваго лета Ігорева”, “от перваго лета Ігорева до перваго лета Святославля”, “от перваго лета Святославля до перваго лета Ярополча” може бути результатом праці одного літописця. Він використовував “виключний розрахунок”, причому в його літопису хронологія до князювання Святослава була відносно ПВЛ зсунута на один рік (у нього було “перше лето Олгово” – 6389 замість 6390 ПВЛ, а “перше лето Святославля” – 6453 замість 6454 ПВЛ). Інші один чи два літописці внесли формулу “а Володимир княжи лет 37” з поза-літописного джерела (ця хронологія відповідає “Памяті і похвалі Іакова мниха”), а вже роки князювань згідно ПВЛ Ярополка(6481–6488) і Ярослава (6523–6562) розраховували за “включним розрахунком”. Наступний літописець використав іншу, неправильну методику: щоб отримати цифру від смерті Святослава до смерті Ярослава, він склав роки князювань Ярополка, Володимира і Ярослава та отримав відповідно неправильну цифру – “85”. Останній редактор розмітки (можливо це був автор ПВЛ) для періоду від смерті Ярослава до смерті Святополка тим чи іншим способом отримав уже правильну цифру – “60”.

Частина ПВЛ, що відповідає періоду нашого дослідження, міститься у річних статтях ПВЛ від 6534 до 6562 (роки від утворення світу).

Текст ПВЛ за визначений період містить як прості, виключно фактографічні записи (як наприклад, за 6535, 6536), так і розгорнуті, у яких є хоч мінімальний коментар (як наприклад, за 6539, 6547), а також розлогі, скоріше літературні оповідання. Для зручності дамо оповіданням назви: “Сказання про війну Ярослава та Мстислава” (6530, 6531, 6532, 6534), “Сказання про Мстислава” (6542/6544), “Сказання про перемогу над печенегами” (6542/6544), “Хвала Ярославу” (6545), “Сказання про похід Володимира Ярославича на Царьград” (6551), “Легенда про Всеслава” (6552), “Сказання про Печерський монастир”(6559), “Заповіт Ярослава”(6562). Починаючи з запису за 6542/6544 рр., такі оповідання до літопису занесені доволі рівномірно.

Майже в усіх статтях ПВЛ згаданого періоду мова йде про князів і практично не згадуються церковні ієрархи. Це доводить, що літописання у Києві за часів Ярослава носило князівський, а не церковний характер. У 5 річних статтях ідеться про відносини з Польщею і тільки

у 2 – з Візантією (6551, 6561), що свідчить про відбір літописного матеріалу скоріше при князюванні Ізяслава Ярославича (був одружений на доньці польського короля Мешка II) та Святополка Ізяславича.

Текст ПВЛ містить 2 розриви в річних статтях: 6543 і 6556–6557, які розбивають текст літопису за вказаний період на 3 часові відрізки.

Розглянемо конкретні літописні статті ПВЛ (надалі це текст без посилання на джерело та відокремлений курсивом) в порівнянні з іншими літописами:

6534

Ярослав совокупи воя многи, и приде къ Киеву, и сотвори мир с братом своим Мстиславом у Городца. И разделиста по Днепру Русскую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мстислав ону. И начаста жити мирно и в братолюбстве, и преста[ша] усобица и мятеж, и бысть тишина велика в земли.

Можна припустити, що стаття містить закінчення літописного оповідання, яке первісно було без дати і з якихось міркувань розподілено літописцем між річними статтями 6530, 6531, 6532 і 6534. В Холм статті 6532 і 6534 об'єднані, але це, скоріше, пізніше викривлення початкового тексту. В Софі, Твер, ВолПерм до цієї статті приєднана стаття 6535 ПВЛ, а в НДубр – стаття 6536, що теж, скоріше, пізніші викривлення тексту.

6535

Родися 3-й сын Ярославу, и нарече имя ему Святослав.

6536

Знамение явися на небеси, яко видети всеи земли (Лавр, Радз).

В НШ, Типогр, Свод1492, Пискарь стаття 6536 приєднана до статті 6535, що є, без сумніву, помилкою пізніших переписувачів. У Воскр, крім того, додано повідомлення про смерть короля Болеслава та повстання в Польщі (в ПВЛ – 6538), у чому бачимо свідому, але невдалу спробу уточнити хронологію відповідних подій.

В НІС, НІМ, Никон та ін. у статті 6536 природне явище описане “знамение змиево” (“змиев вид”). Судячи з опису, мова йде про комету. Однак ідентифікувати, про яку комету мова, нікому ще вдалось.

6537

Мирно бысть (лето – Іпат).

Запис Никон “Ярослав ходи на ясы и взят их. Сіе же лето бысть мирно по всей земле русской отвсюду” демонструє явну механічну копію ПВЛ з протографом НУ. В НУ під 6538 маємо повідомлення: “Ярослав ходи на ясы и взят”.

6538

Ярослав Белз взял. И родися Ярославу четвертый сын, и нарече имя ему Всеволод. Сем же летом иде Ярослав на чудь и победи я, и

постави град Юрьев. В се же время умре Болеслав великий в Ляхах, и бысть мятеж в земле Лядской (мятеж велик в Лядской земли - Іпат). Восставшие люди избиша епископы и попы, и бояре своя, и бысть в них мятеж (мятеж в них – Іпат).

6539

*Ярослав и Мстислав собраста вой многи, идоста на Ляхи, и за-
яста грады червенския опять, и повоеваста Лядскую землю, и многи
ляхи приведоста и разделиша я. Ярослав посади своя по Р[о]си, и суть
до сего дне.*

6540

*Ярослав почав ставити города по Р[о]си.[Корсунь, Треполь. –
Твер]*

6541

Мстиславич Євстафий умре.

Без сумніву, приблизна часова локалізація взаємопов'язаних подій статей 6538-6540 ПВЛ була здійснена літописцем правильно, але ми не можемо визначити, наскільки правильно такий розподіл відбувся між трьома річними статтями.

Щодо формулюваня “В се же время”, то воно показує, що тут літописець не знав точно року подій у Польщі і не був упевнений, що правильно розмістив відповідне повідомлення у літопис. Болеслав Великий помер у 1025 р. Заворушення у Польщі були у 1031, 1034, 1037–39 рр. Опис подій, можливо, свідчить про найбільш велике повстання 1037–39 рр.

У НШ і ВЛ під 6538 знаходиться повідомлення про смерть новгородського єпископа Іакима, а в СофІ, НДубр, НІВНик, НВ, Никон, НК(І), крім того, і про створення Ярославом Мудрим школи у Новгороді. Якщо в повідомленні про смерть Іакима “и бяше ученик его Ефрем, иже ны учаше” розуміти, що воно йде від імені літописця, то літописне повідомлення було зроблено в останній третині ХІ ст.

У Твер під 6540: “Великий князь Ярослав поча грады ставити по Руси: Корсунь, Треполь. И тогда же Улеб изыде из Новагорода на Железная врата, и опять мало их приде”. В Густ Корсунь и Треполь також називаються, але в статті 6539. Уточнення “Корсунь, Треполь”, скоріше за все, може давати нам первісний текст ПВЛ, оскільки літописці північних князівств не могли так доповнити літопис. Утім слід зауважити, що в статті 6541 і в Твер, і в Густ ім'я князя записано навпаки відносно ПВЛ – “Євстафий Мстиславич”, що може вказувати на загальний прототип, який міг зазнати редагування на Україні в кінці ХVІ ст. Що ж до відомостей про похід Улеба, то вони мають чисто новгородський характер і присутні також у Воскр, Никон, Типогр та ін. На нашу думку, таке повідомлення записано не пізніше 30-их років ХІ ст.

Крім того, в Густ під 6541 повідомляється про сонячне затемнення (29 липня), однак питання, про яке саме затемнення йде мова та про

джерела цього літописного повідомлення, вимагає подальших досліджень.

6542/6544

<<Сказання про Мстислава">. *Иде Ярослав к Новгороду, посади сына своего Владимира в Новгороде, епископа постави Жидяту. И в то(се) время родися Ярославу сын, и нарекоша имя ему Вячеслав.* <<Сказання про перемогу над печенегами">. *В то(се) же лето всади Ярослав Судислава в поруб, брата своего, Плескове, оклеветаны [бо бе] к нему.*

Не виключено, що “Сказання про Мстислава” (разом зі статтею 6541) складало одне оповідання зі “Сказанням про війну Ярослава и Мстислава”(6530-6534).

В Іпат (і Єрм, і Софі) під 6542, в Лавр, Радз (і НДубр) – під 6544. У Твер, Типогр, Пискар стаття розбита на дві частини: початок під 6542, а перемога над печенегами і арешт Судислава віднесені до 6544, що, мабуть, є викривленням первісного запису. Саме смерть Мстислава відразу спровокувала печенегів напасти на Київ, а Ярослава посилити свою владу, ув’язнивши брата. Оскільки в статті 6567 ПВЛ (включаючи Іпат) говориться про визволення Судислава після ув’язнення, у якому він просидів 24 роки, то звідти випливає, що початкова дата цієї статті в ПВЛ – 6544.

В Софі, Воскр, Типогр та ін. сказано і про зміну Ярославом системи збору данини з Новгорода: “людям написа грамоту, рече – по сей грамоте дадите нам дань”.

В Уст під 6544 (в Арх – 6543) сказано: “постави князь Ярослав церковь каменну Киеве во имя свое святого Георгия”.

6545

<<Хвала Ярославу">.

Річна стаття фактично містить у собі окреме оповідання, в якому надано характеристику всієї будівельної, релігійної та освітньої діяльності Ярослава. Нема ніяких підстав відносити фактографію цього оповідання виключно до 1037 р. Стаття НІМ: “Заложи Ярослав город Киев и церковь святя София сверши” може бути як конспектом ПВЛ, так і первісним літописним текстом, пізніше розгорнутим у ПВЛ. Не виключаємо, що існував окремий літопис, що описував правління Ярослава, і цей текст ПВЛ був вступом до нього.

6546

Ярослав иде на ятвяги(Лавр).

Иде Ярослав на ятвяги(Іпат, Радз).

У Софі, Воскр, Типогр та ін. додано “...и не може их взяти”. В Густ – повідомлення про набуття сану митрополитом Феомптом.

6547

Освящена бысть церковь святя Богородицы, юже созда Владимир, отец Ярославль, митрополитом Феомптом.

В НІС – “Освящена бысть церкви святяя Богородица Володимиромь.”, что явно не відповідає ПВЛ та спотворює інформацію, оскільки князь Володимир Ярославич не був церковним ієрархом і не міг освячувати церкви. Зауважимо також, що стаття НІС не може бути джерелом інформації ПВЛ, бо в ній зовсім не згадується митрополит Феомпт.

Вважаємо, що первісне читання НІС повинно бути “Володимире”, і мова в літописах йде про церкву у Володимирі-Волинському.

6548

Ярослав иде на Литву.

В НІМ, НІІ, НІVСтр, НІVНик, НV повідомлення про похід на Литву дано під 6552, а в Никон, Воскр, СофІ, Пискар і в 6548, і в 6552. Якщо мова йде про один похід, а не про два, то правильною повинна бути більш пізня дата, що відповідає 1043–44 рр.

6549

Иде Ярослав на мазовшане в лодях.

У НДубр, НІVСтр, НV ідеться про походи на мазовшан в 6549 (“в та лета...дважды...в лодях” – структура статті соответствует статі 6551 ПВЛ) і в 6555 рр.

У Твер (а також і в Воскр) походи на мазовшан датовані 6549 (“в лодях”), 6551 (“в та лета...дваще... в лодях”), 6554(замість 6555 ПВЛ). У СофІ, Никон аналогічно, але вирішальний похід датовано 6555 р.

6550

Иде Володимир, сын Ярославль, на емь и победы я. И помроша кони у вои Владимира, яко и еще дышуцем конем здираху кожи с них, толик бо бе мор в кони.

6551

<“Сказання про похід Володимира Ярославича на Царьград”>. *В си же времена вдасть Ярослав сестру свою за Казимера. И вдасть Казимер за вено люди 8 сот, еже бо полонил Болеслав, победив Ярослава.*

Сказання про похід на Царьград, у тому вигляді, у якому воно увійшло до ПВЛ, скоріше за все, було записане в 1090-ті роки зі слів Яна Вишатича. Візантійські джерела датують цей похід 1043 р., так що повідомлення ПВЛ відповідає правильній березневій (або вересневій) даті. В НІС стаття звучить: “Володимирь иде на Грькы”, що, можливо, дає текст первісного річного запису. Формулювання “В си же времена” вказує на те, що літописець розумів, що приблизно дав річну прив’язку заміжжя сестри Ярослава. За відомостями “Саксонського анналіста” це весілля відбулося в 1038-39 гг. У Воскр, Никон, Пискар та ін., крім того, повідомлено про одруження Ізяслава Ярославича на сестрі Казимира. Цей шлюб відбувся в 1043–45 рр.

У НДубр, НІVСтр, НV, НК(І) вся стаття (включаючи і повідомлення про одруження Ізяслава) під впливом переносу порядку статей у протографі СофІ помилково перенесена на 6549 р.

6552

И выгребоша (Выгребена быста – Іпат) 2 князя, Ярополка и Олега, сынове Святослави, и крестиша кости ею и положиша я в церкви святыя Богородицы (в Володимире – Іпат). В се же лето (Того же лета – Іпат) умре Брячислав, сын Изяславль, внук Владимира, отец Всеславль. И Всеслав, сын его, сяде на столе его. <“Легенда про Всеслава”>.

Оскільки в “Легенді про Всеслава”(Лавр) сказано “еже носить Всеслав и до сего дне на себе”, легенда була записана за життя Всеслава. На жаль, при цьому саму дату його смерті однозначно інтерпретувати не вдалося (розглядаються 1098, 1101, 1109 рр.).

Шахматов бачив протиріччя цієї статті ПВЛ зі статтю 6485, в якій повідомлялося, що могила Олега Святославича “есть ... и до сего дне у Вручего”. На це інші дослідники справедливо зауважили, що могила – це не тільки поховання, але й насипний курган, який зберігався і після перенесення рештків князя.

У НІМ сказано: “Ходи Ярослав на Литву, а на весну же Володимир заложи Новгород и сдела его”. В Никон, Воскр, Софі та ін. це повідомлення поєднано з текстом ПВЛ.

6553

Заложу Володимирь святую Софию Новгороде.

У НІС – “Съгоре святая София, въ субботу, по заутрнии, въ час 3, месяца марта въ 15. Въ то же лето заложена бысть святая София Новгороде Володимиромь княземь”. 15 березня, субота, відповідає 15 березня 1046 р., а це означає, що або новий 6554 рік при змінному березневому стилі [1] наступив після 15 березня, або літописний запис зроблений через деякий час та помилково зсунутий на 1 рік, як і в ПВЛ.

У НІІ (та в НДубр під 6560) сказано, що на час будівництва Софійського храму: “а в то время служили во храме святых праведных богоотец Иакима и Анны”.

В НК(І), крім того, повідомляється про те що “умре княгиня, мати Володимира, жена Ярославля, месяца октября 5 день”, що повністю протирічить ПВЛ, яка дає цю подію під 6558 р.

6554

В се лето бысть тишина велика (тільки Іпат).

6555

Ярослав иде на мазовшаны и победи е, и князя их уби Моислава, и покори я Казимиру.

Цей похід єдиний відображений і в польських джерелах.

У НІМ сказано у зв’язку з цим походом і про повернення полонених (у ПВЛ – 6551).

6557

У ПВЛ цей рік пропущено. У НІМ сказано: “Месяца марта въ 4, въ день суботный, сгоре святая София; бяше же честно устроена и

украшена, 13 верхы имущи. а ту стояла святая Софія конець Пискупле улицы, идеже ныне поставилъ Сотьке церковь камену святого Бориса и Глеба над Волховомъ”. Аналогічний текст знаходиться в НІVСтр, СофІ, Воскр та ін.

Однак у НІІ під 6497 маємо: “Постави владыка Иаким церковь деревянную святую Софию, имущи верхов 13. И стояла 4 лета, и поднеслась церковь святая София от огня месяца марта в 4 в судный день. Бывше честно устроена и украшена. А стояла конец Епископли улицы, на рекою, над Волховом, идеже ныне постави Сотко сотник церковь святых страстотерпец князей русских Бориса и Глеба”. У НДубр це повідомлення в скороченому вигляді дано під 6498.

У НІІ спробували прибрати протиріччя в датуванні цих, очевидно, схожих записів, повідомивши під 6497 про будівництво церкви, а про пожежу в 6557 (“и стояла 60 лет”).

У різних літописах маємо три варіанти трактування однієї події:

- 1) церква побудована в 6497 р. та згоріла через 4 роки;
- 2) церква побудована в 6497 р. та згоріла через 60 років;
- 3) церква побудована в 6557 р. та згоріла через 4 роки (при суміщенні текстів НІІ і НІМ в одне повідомлення з датою 6557).

Відповідно можливі дати пожежі – 4 березня 993, 1049, 1055 р. (найближча субота, 4 березня).

Третьому варіанту суперечить згадування в контексті будівництва церкви першого новгородського єписопа Іакима. Другому і третьому варіантам суперечить одночасна наявність ще однієї церкви Святої Софії, тієї, що згоріла в 1046(6553) р. або була побудована після тієї пожежі.

Проведемо ще додатковий хронологічний контроль першого та третього варіантів. Згідно з першим варіантом припускаємо, що церква згоріла 4 березня 993 р. Тоді вона простояла 4 літа: 989–992 рр. та, відповідно, була поставлена восени 988 чи навесні 989 р. В обчисленні від утворення світу це могли бути 6496–6498 рр., що відповідає запису 6497 р. Протиріччя немає. За третім варіантом припускається, що церква згоріла 4 березня 1055 р. Тоді вона простояла 4 літа: 1051–1054 рр. і, відповідно, була поставлена восени 1050 чи навесні 1051 р. В обчисленні від утворення світу це могли бути 6558–6560 рр. З 6557 на один рік не збігається.

Із цього можна зробити висновок, що, напевніше, тут мова йде про церкву Святої Софії в Новгороді, що була побудована в 988–989 рр. та згоріла в 993 р. Первісний запис у літопису про цю подію був, скоріше за все, зроблений у Новгороді ще за життя єпископа Іакима, тобто до 1030 р. Подальша редакція запису здійснена в кінці XII ст., після будівництва церкви Бориса і Гліба (6675 – НІС, НІМ, НІІ). Причиною появи запису з неправильним датуванням (6557) може бут пошкодження по-

чатку запису в використанному літопису (на початку літописної статті була прочитана лише цифра “7”). Відповідно до протографу НІМ це повідомлення попало не раніше XIII ст. Інші погляди на датування цієї пожежі були викладені в книгах [2].

6558

Преставиша жена Ярославля княгиня [февреля в 10 – тільки Іпат].

Оскільки далі в ПВЛ знаходиться повідомлення про смерть Володимира Ярославича при березневому датуванні, можна припустити, що і це датування – скоріше березневе і відповідає 1051 р. Стаття 6558 НІС зовсім інша – “Родися Святополк”. Із врахуванням точної дати народження за Татищевим (8 листопада) і припущення про березневе датування відповідає 1050 р.

6559

Постави Ярослав Лариона митрополитом русина (Руси - Іпат), в святой Софии собрав епископы. <“Сказання про Печерський монастир”>.

У Никон, НДубр, НІVСтр, НV, НК(II) повідомляється про прибуття співаків із Греції. У СофІ, НІІІ, ВЛ та ін. це повідомлення дано під 6560, що може свідчити про наявність різних джерел: березневого та ультраберезневого. В Авр, Уст, Арх це ж повідомлення йде під 6545, що або є помилкою, або вказує на джерело з використанням іншої ери від утворення світу [3].

Крім того, в НДубр, НІVСтр, НV, Холм ідеться про заснування Печерського монастиря, а в СофІ, НІІІ, Воскр та ін. – під 6560, що також видається розходженням березневого і ультраберезневого джерел.

6560

Преставися Владимир, сын Ярославль старейшии, Новгороде. И положен бысть в святей Софеи, юже бе сам создал.

У НІМ, НІІ, НІІІ, СофІ та ін. записана повна дата смерті Володимира – 4 жовтня, неділя, що відповідає 4 жовтня 1052 р. , а відповідно березневому року.

У НІІІ, НІVНик, РЛ, Авр сказано про освячення церкви Святої Софії в Новгородф “на Воздвижение честнаго креста” (тобто 14 вересня). У НІМ, НІVСтр, НV, СофІ та ін. – під 6558 (а в НДубр і під 6558, і під 6560). Якщо врахувати повідомлення НІІІ, НДубр, що церкву будували 7 “літ”, то правильна дата освячення – 1052(6560) р.

6561

У Всеволода родися сын[, и нарече имя ему – Лавр,Радз] Володимир, у царицы грекини.

З урахуванням повідомлення Лавр, що Володимир Мономах жив 73 роки (помер 19 травня 1125 р.), і того, що автор ПВЛ поставив запис про його народження між статтями про смерть Володимира Ярославича та Ярослава Мудрого, можна припустити, що він народився в

кінці 1052 – на початку 1053 р., і запис про його народження подано за ультраберезневим (або вересневим) стилем.

6562

Преставися [великий – Лавр, Радз] князь Руский Ярослав. <“Заповіт Ярослава”>. И пришедию [ему к – Іпат] Вышгороду, разболеся велми. Изяславу тогда суцю (в Турове князяцу – Іпат), а Святославу в Володимире. [А] Всеволоду тогда суцю у отца (у отца бе – Іпат), бе бо любим отцом паче всея братия, е[го] же имаше присно у себе. Ярославу же приспе конец жития и предаст душу свою [месяца февраля в 20 – Іпат] в субботу 1 [недели – Іпат] по[ста в] святого Федора [день – Іпат]. Всеволод же спрята тело отца своего, возложише на сани, [и по]везоша и Киеву. Попове, поюще обычныя песни (по обычаю песни певшее – Іпат), плакашися по нем люди. И принесе[ше], и положиша и в раце мороморяне в церкви святой Софья. И плакася по нем Всеволод и люди вси. Живе же всех лет [Ярослав – Іпат] 70 и 6. [<Начало же княженья Изяслава в Киеве...> – Лавр].

Традиційно вважається, що Ярослав помер 20 лютого 1054 р., хоч цей день припадає не на суботу, а на неділю. Щоб пояснити подібну неузгодженість висунуто дві гіпотези: перша, що Ярослав помер у ніч з 19 на 20, з суботи на неділю. В один літопис був записаний день тижня (субота), в інший 20-е число, а потім їх механічно об'єднали. Друга, що первісно літопис не містив повної дати (20 лютого, субота), а повну дату неправильно вирахували пізніші літописці [4].

З нашої точки зору, обидва із цих пояснень виглядають цілком незадовільно. Одночасно відзначаємо, що 20 лютого була субота в 1053 р. Щоб прийняти цю дату (а вона з нашої точки зору найбільш імовірна), слід припустити, що:

1) запис зроблено за ультраберезневим стилем, що цілком вірогідно;

2) запис приєднаний до подій наступного 1053/54 р. (як в Лавр). Таке припущення повинні приймати і прибічники гіпотези про використання в ПВЛ виключно березневого стилю і смерті Ярослава Мудрого в 1054 р.: оскільки стаття 6560 ПВЛ точно відповідає 1052/53 р., то і стаття 6562 при збереженні березневого року повинна відповідати 1054/55 р.;

3) Великий піст у XI ст. на Русі здійснювався протягом не 7, а 8 тижнів, як це фіксується письмовими джерелами для християн IV ст. Сталого релігійного календаря в цей час, судячи з усього, ще не було. Питання це потребує подальших досліджень.

У переважній більшості літописів повідомлення про смерть Ярослава Мудрого записано у річній статті 6562. Виняток складають НІВСтр, де ця подія датована 6560, та ВЛ – 6561.

Оскільки друга частина статті 6560 в НІВСтр повністю відповідає статті 6562 ПВЛ, а надалі розбіжностей нема, то ми маємо справу або

з пізнішим коригуванням дати, яким намагалися виправити виявлену хронологічну помилку, або просто з опискою.

У ВЛ же для подій річних статей 6561–6568 маємо в більшості ті ж самі події, що і в ПВЛ, але датовані на рік раніше. Така розбіжність, на нашу думку, показує використання різних систем датування: березневої в ВЛ та ультраберезневої в ПВЛ.

* * *

Усе вищенаведене вказує на те, що літописання на Русі здійснювалося вже при Ярославі Мудрому (як показано для статей 6540, 6557), а ПВЛ, яка найбільш повно відобразила цю епоху, являє собою (як і інші літописи) достатньо складну компіляцію багатьох літописних та поза-літописних джерел. Прояснити характер такої компіляції міг би серйозний статистичний аналіз лексики та граматики твору.

лютий 2011 р.

¹ Змінний березневий стиль (цірка-березневий стиль) – той, в якому початок року не приходився точно на 1 березня. Питання про існування та застосування такого стилю вимагає подальших досліджень.

² *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. – М: Изд-во АН СССР, 1963; *Цыб С. В.* Древнерусское летоисчисление в “Повести временных лет”. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1995.

³ Наприклад, “александрійська ера” – з початковою точкою 5492 чи 5493 роки до Р.Х.

⁴ Напис про смерть Ярослава, знайдений у Софії Київській, не містить додаткової інформації, крім тієї, що знаходиться в літописах. Дивись: *Высоцкий С. Н.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К: Наукова думка, 1966. – Вып. 1.

Статья посвящена отражению событий второй четверти XI в., в древнерусских летописях. дается комментарий и анализируется хронология статей “Повести временных лет” (Povest) указанного периода, анализируются сообщения других летописей, не вошедшие в “Повесть временных лет”. Сделан анализ хронологии некоторых других, связанных с указанной темой летописных сообщений.

Ключевые слова: летопись; Киевская Русь; “Повесть временных лет”; Ярослав Мудрый.

The article is devoted to the reflection of the events of the second quarter of 11 century in the Old Rus Chronicles. The author comments and analyzes the chronology of the articles of Tale of Bygone Years (Povest) of the indicated period, as well as the messages of other chroniclers, not included in the ancient chronicle. The article also analyzes the chronology of some another messages connected with the chronicle.

Key words: the chronicle; the Kyiv Rus; “The Tale of Bygone Years”; Yaroslav the Wise.